

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.Айтматов атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

К.Карасаев атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Н.Ельцин атындагы КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д.10.13.014 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.1(575.2) (043.3)

ТУЗЖУ КЕРИМ

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ОМОНИМДЕРДИН
САЛЫШТЫРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ПАРАДИГМАСЫ

10.02.06 - түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2014

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчилери: филология илимдеринин доктору, профессор
Өмүралиева Сүйүмкан

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Карымшакова Айша Талгаровна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

филология илимдеринин доктору
Мирзахидова Миясар Инамжанова

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин
Кыргыз тил илими кафедрасы,
дареги: Ош ш., А. Масалиев проспекти, 33.

Диссертациялык иш 2014-жылдын 23-майында саат 13:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети жана Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.13.014 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын, К.Карасаев атындагы БГУнун, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУнун илимий китепканаларынан таанышууга болот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а; 720071, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27; 720071, Бишкек ш., Киев проспекти, 44.

Автореферат 2014-жылдын 22-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Сулайманова Л.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминде омонимдер Р.Бекжанова тарабынан атайын илимий иликтөөгө алынган. Ал эми түркия түрк тилинде бул тема жеткиликтүү деңгээлде иштелбей келет. Ушундан улам азыркыга чейин омонимдердин келип чыгуу тарыхы, анын түрлөрү боюнча окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир калыптана элек. Кызуу талаш-тартыштар негизинен илимий макалалардын деңгээлинде жүрүүдө. Бирок түрк тилинен чогулган факты-материалдарды иликтей келгенде, омонимдер кыргыз тилиндегидей эле жолдор менен пайда болору, башкача айтканда, омонимдер түрк тилинде да кыргыз тилиндегидей эле фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, морфологиялык каражаттарын негизинде, тууранды сөздөрдүн негизинде, көп маанилүүлүктүн өнүгүшүнөн жана бузулушунан, ошондой эле башка тилдердин таасиринен пайда болору белгилүү болду жана алар жөнүндө диссертациялык иштин негизги баптарында кеңири сөз болот.

Демек, омонимдердин салыштырылып жаткан тилдерде кеңири кездешерине карабастан, алардын табиятындагы, пайда болуу жолдорундагы, классификацияланышындагы ж.б. өңүттөрүндөгү жалпылыктар менен айырмачылыктар, ошондой эле эки тилдеги изилдениш деңгээлдериндеги алгылыктуу жана мүчүлүш жактары салыштырма планда алгач ирет атайын иликтөөгө алынып жаткандыгы биз тандап алган теманын **актуалдуулугун** билдирет.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин Кыргыз тил илими кафедрасынын илимий изилдөө багытына туура келет жана илимий жетекчинин, изденүүчүнүн демилгеси менен тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Илимий иштин *максаты* түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин пайда болуу жолдорун, семантикалык жалпылыктарын жана айырмачылыктарын, түрлөрүн аныктоо. Мына ушул максатка ылайык төмөнкүдөй *милдеттер* келип чыгат:

1. түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин табиятына жана изилдениш абалына салыштырма планда анализ жүргүзүү;
2. эки тилдеги омонимдердин пайда болуу жолдорун карап чыгып, жалпылыктарын, айырмачылыктарын аныктоо;
3. түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин түрлөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бул иш түрк жана кыргыз тилдеринде салыштырма планда биринчи жолу иштелип жатат. Эмгектин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги омонимдердин жалпылыктары менен айырмачылыктары биринчи жолу илимий изилдөөгө алынды. Ошондой эле иште буга чейин түрк тилинде да, кыргыз тилинде да омонимдердин пайда болуу булактарынын бири катары каралбай келген тууранды сөздөрдүн негизинде омонимдик түгөйлөрдүн түзүлүшү конкреттүү мисалдар аркылуу берилет. Үчүнчү бапта түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин

классификациясынын сунушталышын да иштин жаңылыгы катары баалоого болот.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары түрк жана кыргыз тилдеринин лексикалык байлыгына тиешелүү толуктоолорду, тактоолорду алып келүү менен, жогорку окуу жайлары үчүн лексикология боюнча окуу китептерин жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал болуп кызмат кыла алат.

Бул илимий эмгектен түрк жана кыргыз тилдерин салыштырып изилдөөчүлөр, аталган тилдерди үйрөнүүчүлөр пайдаланса болот. Ошондой эле жогорку окуу жайларында аталган темада атайын тандоо курстарын окутууда колдонсо болот.

Изилдөөнүн методдору жана булактары. Илимий ишти аткарууда иликтөөгө алынган түрк жана кыргыз тилдеринин иллюстрациялык материалдарына карата анализ-синтездик, салыштырма-тарыхый, лингвистикалык сыпаттоо методдору колдонулду. Омонимдерге жана алардын түрлөрүнө тиешелүү факты-материалдар (мисалдар) эки тилдеги ар түрдүү көркөм чыгармалардан, публицистикалык адабияттардан, оозеки кептен алынды.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Түрк жана кыргыз тилдериндеги көпчүлүк омонимдер фонетикалык өзгөрүүнүн натыйжасында тилдин тээ алгачкы этабында эле пайда боло баштаган. Ошондуктан фонетикалык өзгөрүүлөр түрк жана кыргыз тилдеринде омонимдердин пайда болушунун негизги себеби болуп саналат.

2. Түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдер башка тилдерден кирген сөздөрдүн төл сөздөр менен окшошуп калышы аркылуу, ар башка сөздүн кокусунан окшошуп калышы аркылуу (уңгу жана туунду формада) жасалат. Алар бирдей же ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн түзүлүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

3. Түрк жана кыргыз тилдериндеги айрым омонимдер семантикасы боюнча эч кандай жалпылыкка ээ эмес болсо, алардын айрымдары эки тилде семантикалык жалпылыкка ээ. Булардын пайда болуу жолдорунда да айырмачылыктар бар.

4. Омонимдер түрк жана кыргыз тилдеринин лексикасын тарыхый планда изилдөөдө көмөкчү материал жана кошумча далилдүү илимий булак болуп бере алат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Бул иште түрк жана кыргыз тили боюнча автордун жыйнаган теориялык жана факты-материалдарынын негизинде өзү жүргүзгөн талдоолору жана иликтөөлөрү жеке салымы болуп саналат.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары боюнча “Илим, коом, саясат бүгүн жана эртең” (Ж.Баласагын атындагы КУУ) аттуу, “Котормо жана анын келечеги” (“Манас” КТУ) аттуу, К.Карасаевдин 110-жылдыгына арналган (К.Карасаев атындагы БГУ) илимий–практикалык конференцияларда баяндамалар, докладдар жасалган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу 9 макала илимий журналдарда жарыяланды.

Иштин түзүлүшү. Бул иш киришүүдөн, шартуу кыскартуулардан, үч баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү 205 бет.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объекти, предмети, максаты жана милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, жоболор, илимий-теориялык жана практикалык мааниси, иштин апробацияланышы, жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бапта омонимдердин табияты жана изилдениш тарыхы каралат. Мында омонимдерге берилген илимий аныктамалар, алардын түрлөрү, мисалдар, ошондой эле, көп маанилүү сөздөрдөн болгон айырмасы, омонимдердин грамматикалык, семантикалык, тематикалык өзгөчөлүктөрү, эки тилдеги мисалдар орун алды. Бул бап төмөнкү параграфтарга бөлүнөт:

Омонимдердин жалпы түркологияда изилдениши. Омоним дегенибиз эки же андан ашык түрдүү тилдик бирдиктердин тыбыштык жактан окшош айтылып, бири-бирине дал келген, бирок маанилик жактан айырмаланган сөздөр. Омонимдерди тыбыштык түзүлүшү бирдей, бирок маанилери ар башка сөз [Галкина-Федорук, 1954:57] катары караган аныктамалар бир кыйла кеңири тараган. Бул типтеги аныктамаларда омонимдердин талашсыз бир белгиси – тыбыштык түзүлүшү жактан бирдей болушу туура көрсөтүлгөн.

Омонимдерди айтылышы бирдей, бирок таптакыр башка маанидеги сөздөр жана сөз формалары [Шайкевич, 1959:127] катары караган аныктамалар да кезигет. Сөздөрдүн мындай түрдүү касиеттери түркологиялык эмгектерде омонимдерди лексикалык омонимдер, морфологиялык омонимдер, лексика-грамматикалык омонимдер деп бөлүштүрүлүп жүрүшүнө негиз болгон [Рассадин, 1971 :129-133].

Көп маанилүүлүк– бир сөздүн бир канча маанини туюндуруп калышы. Мына ушул өзгөчөлүк көп маанилүү сөздөр менен омонимдердин ортосундагы окшоштук катары белгиленет. Бирок бул сырткы гана окшоштук. Себеби көп маанилүүлүктө маанилердин айырмасы бир сөздүн ичинде болот да, ал маанилер бири-бирине көз каранды болуп, өз ара бир өзөккө биригишет, башкача айтканда, көп маанилүүлүк бир семантикалык талаада жайланышкан система. Сөздөрдүн көп маанилүүлүгүндө бир эле сөздөн өнүгүп, бутактап чыккан маанилерди түшүнөбүз. Бул маанилерде жалпылык бар. Андан сырткары көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси өз алдынча сөз болуу касиетине ээ эмес, алар бир сөздүн семантикалык варианттарын гана түзөт [Сапарбаев, 2009:105]. Ал эми омонимдер болсо, тыбыштык жактан бирдей болгон ар башка сөздөр. Аларда маанилик жалпылык болбойт, болсо да байланыш алыстап, өзүнчө сөзгө ажырап кеткен. Алардын ортосунда тилдин синхрондук абалында генетикалык жана семантикалык эч кандай байланыш жок, же болбосо тилибиздин өнүгүшүнүн өткөн мезгилдеринде көп маанилүү сөздөр болсо да, азыркы кезде ал маанилердин ортосундагы байланыштар үзүлүп, тилдин ээси болгон элдин эсинде сакталбай унутулуп калган [Мамытов, 1999:121].

Омонимдерди тилдин өнүгүүсүнүн алгачкы доорлорунан баштап колдонула баштаган тилдик кубулуш катары кароого болот. Байыркы жазма түрк эстеликтеринде омонимдердин арбын кезигүүсү бул ойдун ачык далили. Н.Усеев 2011-жылы жарыкка чыккан эмгегинде (Енисей жазма эстеликтери) жазма эстеликтерде 12 омонимдик катышта колдонулган 27 омоним сөз кездешээрин айтат. Мында омонимдер негизинен бир муундан жана эки же андан ашык түгөйдөн турган сөздөр. Мисалы, *ал* (сын атооч: кызыл), *ал* (этиш: колуна курал алуу), *бар* (сын атооч: бай, бардар), *бар* (зат атооч: жок эмес, бар), *бар* (этиш: сабакка бар).

XI кылымга таандык Кашкарлы Махмуттун айтылуу «Диван» сөздүгү омонимдердин байыркы доорлордо эле тилде колдонулгандыгын көрсөтөт. Профессор З.М. Мусабаева “Омонимы в “Дивану лугат-ит-тюрк” Махмуда Кашкарского (XI в.)” аттуу кандидаттык диссертациясында аталган сөздүктөн 375 омонимдик сөз камтылгандыгын (алардын 104ү алгачкы омоним, 59ү лексика-морфологиялык, 86сы көп маанилүүлүк, 126сы фонетикалык омонимдер экендигин) белгилейт.

Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз жана башка тектеш тилдерде омонимдердин үч түрү кездешээрин белгилейт: 1) фонетикалык омонимдер; 2) лексикалык же көп маанилүүлүктөн жаралган омонимдер; 3) шартуу түрдө алгачкы же болбосо лексико-грамматикалык омонимдер [Юнусалиев, 1959:63].

Омонимдердин түрк тилинде изилдениши. Түрк тил илиминдеги омонимдердин табиятына жана изилдениш деңгээлине кайрылуудан мурун омонимдер деген термин түрк тилинде кандай аталарын тактоо зарылчылыгы келип чыгат. Анткени түрк тилчилери мындай сөздөрдү (омонимдерди) эки башка термин менен атап жүргөндөрүнө күбө болобуз: 1) *Eşsesli Kelimeler*; 2) *Eşadlı Kelimeler*.

Мында *eşsesli kelimeler* (*eş* – бирдей, түгөй, окшош; *ses* – дабыш, үн; *kelime* – сөз) – айтылышы бирдей сөздөр дегенди түшүндүрөт. Ал эми *eşadlı kelimeler* (*eş* – бирдей, түгөй, окшош; *ad* – ат, ысым, наам; *kelime* – сөз) – бирдей аталыштагы сөздөр деген маанини туюндуруп калат. Мындагы *eşsesli kelimeler*, тактап айтканда, айтылышы бирдей сөздөр дегенибиз тил илиминдеги омонимдер деген терминге синонимдеш боло албайт. Анткени ал семантикасы жагынан омонимдерди атоого бир кыйла тардык кылат. Ошондуктан бул термин омонимдерге окшош кубулуштардын бири болгон омофондор деген түшүнүктүн ордуна колдонулса лексика-семантикалык жактан туура да, түшүнүктүү да болор эле деген ойду айткыбыз келет. Себеби мында сөздөрдүн жазылышы туурасында эч кандай маалымат камтылган эмес. Сөз алардын бирдей айтылышында гана болуп жатат.

Ал эми тил илиминде айтылышы бирдей, бирок жазылышында айырма болгон сөздөр омофондор деп аталат. Ал эми *eşadlı kelimeler* бирдей аталыштагы сөздөр дегенибиз омонимдер деген терминдин ордуна колдонулууга туура келет. Бул терминдин семантикасында омонимдердин табиятына мүнөздүү болгон сөздөрдүн окшош аталып калуусу деген маани камтылган. Жогоруда белгиленген себептердин негизинде түрк тил илимине

омонимдер деген терминди туюндуруу үчүн **eşadlı kelimeler** деген терминди сунуштамакчыбыз.

В.Д. Аракин «Об омонимах в турецком языке» (1978) аттуу эмгегинде түрк тилиндеги омонимдерди иликтөөгө алып, андагы айрым маселелерди ачып берген. Аталган эмгегинде бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон омонимдер морфологиялык каражаттар (сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр) жалганган бардык эле учурда толук омоним боло бербей тургандыгын айтат. Мисалы, *kurt* (*zam atoоч: карышкыр*), *kurt* (*zam atoоч: курт, курт- кумурска*). Мында *kurtlu ağaç* (*курттаган дарак*), *kurtlu meyve* (*курттаган жемиси*) деп айтылат, бирок карышкыр маанисиндеги *kurt* сөзү бул формада өзгөрбөйт.

Түрк тилчиси Сузан Токатлы өзүнүн “Түрк жана азербайжан тилдериндеги омонимдер туурасында” [Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine] деген эмгегинде азербайжан жана түрк тилдериндеги омонимдерди салыштырма планда кароо менен, алардын пайда болуу булактарына кеңири токтолот. Түрк тилинде омонимдердин пайда болуу булактарынын үч түрүн көрсөтөт: 1. Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн омонимдердин пайда болуусуна жол ачуусу; 2. Көп маанилүүлүктүн омонимдердин пайда болуусуна жол ачуусу; 3. Башка тилден алынган сөздөрдүн омонимдердин пайда болуусуна жол ачуусу [Tokatlı, 1996:142].

Изилдөөчү Доган Аксан өзүнүн Her Yönlüyle Dil (Жалпы тил илими) жана Türkçede Anlam Bilim (Түрк тилинин семантикасы) аттуу эмгектеринде омонимдер тууралуу оюн билдирет да, аларга мындайча аныктама берет: Бир тилдин ичинде бири-биринен толугу менен айырмаланган эки же андан ашык түшүнүктүн айтылышы же жазылышы боюнча окшошуп калуусу омонимдер болуп саналат [Aksan,1996: 72]. Мында жазылышы же айтылышы боюнча окшошуп калуусу дегени омофон жана омографтар үчүн мүнөздүү өзгөчөлүк экендигин белгилегибиз келет. Д.Аксан омонимдердин пайда болуусунун эки булагын көрсөтөт:

1. Мааниси ар башка болгон эки же андан ашык лексикалык бирдиктердин мезгилдин өтүшү менен фонетикалык жана морфологиялык жактан өзгөрүүгө учурап омонимдерге айланышы; 2. Сөздөрдүн башка тилдерден кабыл алынышы аркылуу омонимдерге айланышы.

Түрк тилчиси Мустафа Алтун омонимдерди классификациялоонун төмөнкүдөй вариантын сунуштайт. Мында окумуштуу омонимдердин пайда болуу жолдорун негизги критерий катары алган: 1)Fonetik yakınlaşma (фонетикалык жакындашуу); 2)Semantik uzaklaşma (семантикалык алыстоо); 3)Yabancı etkiler(сырткы таасирлер). [Altun,2004:119-120]

Елза Семедли омонимдердин, тилибиздин азыркы абалына мүнөздүү көрүнүш болгонуна карабастан, омонимдерди терең аңдап билүү үчүн изилдөөнүн синхрондук да, диахрондук да методу колдонулуусу керек экендигин белгилейт да омонимдерге окшош тилдик кубулуштарды: **eş seslilik (омофон)**, **eş yazımlı (омограф)** жана **omoform (омоформа)** деп үчкө бөлүп карайт. Ал эми омонимдердин пайда болуу жолдору катары: көп маанилүүлүктөн улам омонимдердин пайда болушу жана фонетикалык

өзгөрүүлөрдүн натыйжасында омонимдердин пайда болушу деп эки булагын көрсөтөт.

Белгилүү түрк тилчилеринин бири Гүнай Караагач Dil, Tarih ve İnsan деген аталыштагы [Караагач, 2005: 56] эмгегинде омонимдерге кайрылуу менен, алардын пайда болуу жолдорун эки багытта карайт. Омонимдердин пайда болуу жолдорунун биринчи себеби катары аталган окумуштуу түрк элинин бир канча жазма алфавитти колдонгондугун белгилейт. Бир алфавиттен экинчи алфавитке өткөн учурларда айрым тыбыштардын белгиленишинде айырмачылыктар пайда болуп отуруп, мындай көрүнүш омонимдердин пайда болуусуна негиз болгондугун айтат.

Албетте, омонимдердин пайда болуу булактарынын бири катары алфавиттин өзгөрүүсүн да эске алуу керек. Себеби бир тилдин тыбыштык системасын жазуу жүзүндө бардык эле алфавиттер ачык-айкын чагылдыра бербейт, кээде чабалдык кылуусу мүмкүн. Жазуу-сызууда пайда болгон айырмачылык убакыттын өтүшү менен акырындык менен оозеки кепке да таасирин тийгизиши толук ыктымал. Анткени лексикография жана лексикология бири-биринен ажырагыс түшүнүктөр экендиги баарыбызга маалым.

Жыйынтыктап айтканда, түрк тил илиминде омонимдер тууралуу иликтөөлөргө көңүл бурганыбызда негизги басым омонимдердин пайда болуу булактарына коюлгандыгына күбө болобуз. Кыргыз тил илиминен айырмаланып, түрк тилинде омонимдердин морфологиялык жол аркылуу пайда болушу өзүнчө иликтөөгө алынган эмес. Муну менен бирге айтылышы же жазылышы боюнча гана окшошуп калган омограф, омофондор өзүнчө бөлүнүп каралган эмес.

Омонимдердин кыргыз тилинде изилдениши. Кыргыз тилиндеги омонимдер биринчи жолу проф. К.К.Юдахиндин 1940-жылы жарыкка чыккан “Кыргызча-орусча сөздүгүнөн” орун алган. К.Тыныстанов “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1936) аттуу эмгегинде сүрөтү окшош, бирок маанилери башка да сөздөр бар деп омоним тууралуу учкай айтып кеткен.

Омонимдердин кыргыз тил илиминде изилденишине көңүл бура турган болсок, анда академик Б.М. Юнусалиевдин “Киргизская лексикология” [Юнусалиев, 1959:64] аттуу эмгегин көз жаздымда калтырууга болбойт. Окумуштуу аталган эмгегинде түрк тилдериндеги орток сөздөрдүн фонетикалык өзгөрүүлөрүн, алардын себептерин, ар бир тилде кандай бөтөнчөлүктөр менен колдонуларын дифференциялап көргөзүп берет. Түрк тилдериндеги орток омонимдердин бир катары бул эмгекте колдонулгандыгына да күбө болобуз. Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин бүтүндөй сөздүк корун, анын ичинен омонимия табиятын изилдеген “Кыргызская лексикология” (1959) аттуу эмгегинде тилдик материалдарды салыштырма-тарыхый методдо, семантика-этимологиялык планда иштеген. Академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилинин лексикалык курамын диахрондук планда изилдеп, омонимия жана көп маанилүүлүк маселелерин тарыхый алгачкы уңгу сөздөрдүн чегинде кароо менен, омонимдерди үч түргө бөлгөн: **1) фонетикалык; 2) лексикалык же көп маанилүүлүк; 3) лексико-грамматикалык.**

Албетте, унгу сөздөрдүн табиятын, өнүгүш стадияларын андабай туруп, негизги сөздүк фонддогу тилдик өнүгүүлөрдү түшүнүү кыйын. Андыктан омонимдердин табияты иликтенген бул эмгек биздин изилдөөбүздө да негизги булактардын бири катары кызмат кылды.

Кыргыз тилиндеги омонимдердин изилденишине окумуштуу Р.Бекжанова зор салымын кошкон. “Омонимы в киргизском языке” деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп [Бекжанова,1967], омонимдердин төмөнкү теориялык маселелерине токтолот: омонимдер менен көп маанилүү сөздөрдүн ортосундагы семантикалык чек, омонимдер менен чаташтырылып каралып жүргөн **омофон, омограф, омоформа** тилдик кубулуштарынын чыныгы омонимдерден болгон айырмачылыктары, алгачкы омонимдер жана омонимдердин пайда болуу жолдору. Омонимдердин пайда болуу жолдорун экиге бөлүп караган: а) ички ресурстардын негизинде; б) башка тилдерден кабыл алуунун негизинде. Ички ресурстар катары көп маанилүү жолу, фонетикалык өзгөрүү жана сөз жасоочу мүчөлөр каралат. Башка тилдердин таасиринен улам пайда болгон омонимдерди да өз ичинен үчкө бөлүп караган: а) кабыл алынган сөз төл сөз менен омонимдик катышта болуп калуусу; б), кабыл алынган сөз фонетикалык өзгөрүүгө учурап, төл сөз менен бирдей фонетикалык структурага ээ болуусу; в) түгөйлөрдүн бардыгы даяр омоним түрүндө башка тилдерден кабыл алынышы [Бекжанова ,1967 : 19-20].

Кыргыз тил илиминде Ж.Мамытов омонимдердин көп маанилүү сөздөрдөн болгон айырмачылыгы, пайда болуу жолдору жана классификацияланышы боюнча издеп, кыргыз тилинде омонимдер төрт жол аркылуу (башка тилдерден кабыл алуу, фонетикалык деформация, көп маанилүүлүк жана морфологиялык жол) уюшуларын белгилейт. Ал эми классификациясы боюнча омонимдер морфемалык белгилерине карай тубаса жана туунду, сөз түркүмдүк (грамматикалык) белгилери боюнча толук жана толук эмес (омоформалар) деп бөлүштүрөт.

К.Дыйканов “Кыргыз тили таблица түрүндө” (1989) эмгегинде, айтылышы жагынан окшош, мааниси ар башка сөздөрдү омонимдер деп айтабыз. Алардын лексикалык мааниси сүйлөм тизмегинде ажыратылат деген пикирин айтат жана омонимдердин көп маанилүүлүк, фонетикалык жана грамматикалык жолдор аркылуу жасаларын көрсөтөт. Кошумчалай кетсек, К.Дыйканов **омоним** деген терминдин ордуна “**аты уйкаш**” терминин колдонгон. Ушул эле эмгегинде омонимдердин түрлөрүн лексикалык жана грамматикалык омонимдер деп экиге бөлүп карайт. Лексикалык омонимдерди өз ичинен **омоэма жана омоформа** деп экиге бөлөт, ал эми грамматикалык омонимдерди **омограф** жана **омоним** деп экиге бөлүп карайт.

Кыргыз тил илиминде жарык көргөн адабияттарда омонимдерге карата түрдүү аныктамалар берилип келет. Алардын ортосундагы эң негизги жалпылык омонимдердин бирдей фонетикалык структурага ээ болушу жана семантикаларынын ортосунда байланыштын жок экендиги белгиленет. Ушул өзгөчөлүгү менен алар көп маанилүүлүктөн айырмаланат.

Экинчи бапта түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин түрлөрү жана пайда болуу жолдору каралат. Бул бап төмөнкү параграфтарга бөлүнөт:

Түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин түрлөрү. Омонимдерди тигил же бул белгилери боюнча бөлүштүрүү аркылуу омонимдер менен ага окшош тилдик кубулуштардын арасындагы чекти ажыратууга болот.

Түрк тил илиминде омонимдердин пайда болуу жолдоруна басым жасалып, аларды топторго бөлүштүрүү даде болсо келечектин иши болуп келет. Себеби омонимдер атайын жана толук илимий анализге алына элек. Кыргыз тилинде омонимдерди курамына жана сөз түркүмдүк белгилерине карай бөлүштүрүү салтка айланган (курамына карай: тубаса, туунду; сөз түркүмдүк белгиси боюнча: толук, толук эмес). Морфологиялык белгилери боюнча омонимдер экиге бөлүнөт:

Тубаса омонимдер. Тубаса омонимдер тилдин азыркы абалында морфологиялык каражаттарга ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбогон омонимдер болуп саналат. Мындай омонимдерди кыргыз тил илиминде **алгачкы омонимдер** (Юнусалиев, 1959; Бекжанова, 1967,) деп аталып келет: *бүт – жалпы, бардык (бүт окуучулар); бүт- - бүтүү кыймыл атоочунун уңгусу* (ишти тез бүт). Мындай омонимдер пайда болушу тууралуу азырынча окумуштуулардын арасында бирдиктүү пикир жок. Айрым түркологдор (Мелиоранский, Баскаков) мындай омонимдерди түрк тилдеринин өнүгүүсүнүн алгачкы этаптарындагы бир көрүнүш катары караса, айрымдары (Севортян) байыркы мезгилдеги сөз жасоонун жолу деп эсептейт. Омонимдердин бул тобун “сөздөрдүн семантикалык жана лексикалык өнүгүшүнүн натыйжасы” деген пикирлерин да билдиришкен (Мусабаев, Орузбаева). Мындай омонимдер көбүнчө бир муундуу сөздөрдөн уюшулат: **Түрк тилинде:** *Kurt –I (зат атооч) курт, II (зат атооч) карышкыр; Saz – I (зат атооч) камыш, өсүмдүк, II (зат атооч) музыкалык аспап; Кыргыз тилинде: Ач–I (сын атооч) курсагы ач; II (этиш) эшикти ач; Жаз –I(зат атооч) жаз мезгили; II (этиш) дептерге жаз; III(этиш) жай, кездемени жаз.*

Туунду омонимдер. Туунду омонимдер айтылышынан улам белгилүү болуп тургандай, булар мүчөлөрдүн жалгануусу аркылуу пайда болгон омонимдер. Мындай омонимдерди тилдин синхрондук абалында морфемалык бөлүктөргө ажыратууга болот. Мисалы: **Түрк тилинде:** *Arik I – (зат атооч) Arık içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan açık oluk, kanal* (Суу агызуу үчүн казылган алыш, канал) *Arik (aru+k) II – (сын атооч) Zayıf, ciliz, kuru, sıska* (Арык, алсыз, кургак). *Soluk (solu+k) I – (зат атооч) Дем, аба; Soluk (sol+uk) II – (сын атооч) Соолуган; Кыргыз тилинде: Жарык (жар+ык) – I (зат атооч) II (зат атооч) III (сын атооч). Курак (кура+к) – I (сын атооч) Курак төшөк; (кур+ак) – II (зат атооч) 18 жаш курак.*

Лексика-грамматикалык жактан омонимдик катышты түзүп турган сөздөр бири-бири менен дайыма эле омонимдик түгөйлөр боло бербейт. Омонимдердин кеңири маанисинде алып караганда, семантикалык, фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдерди экиге бөлүп кароого туура келет:

Толук омонимдер. Бир сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, тыбыштык жактан бардык сөз формалары боюнча дал келип, лексикалык жактан түрдүү маанилерди туюндурган омонимдик түгөйлөр толук омонимдер болот. Мындай

омонимдер грамматикалык категориялар (жак, таандык, жөндөмө, чак, сан) менен өзгөргөндө да, бири-бири менен омонимдик катышты түзүп туруусу керек. Андыктан толук омонимдердин түгөйлөрү же атооч сөз түркүмүнөн же этиш сөз түркүмүнөн болуусу шарт. Атооч сөздөр этиштерге мүнөздүү болгон чак категориясы менен өзгөрбөгөн сыяктуу эле, этиштер атооч сөздөргө гана тиешелүү болгон жөндөмө категориясы боюнча жөндөлбөйт. Этиш сөздөр атоочтук формада келгенде жөндөмө мүчөлөрү боюнча өзгөрөт. Бирок мында этиш сөздөр этиштик да, атоочтук да касиетке ээ болуп калат. Мисалы: *айт* – сөздү айт (этиш); айткан – айткан адам (этиштин өзгөчө формасы атоочтук; кайсы адам, эмне болгон адам?). Мисалы: **Түрк тилинде; Yüz–I** (*сан атооч*) *сандын аты: yüz коуип-жүз кой; II* (*зат атооч*) *адамдын бети: yüzü güleç-жүзүндө жылмаюу бар; III* (*этиш*) *кыймыл-аракет: suda yüztek-сууда сүзүү. Кыргыз тилинде ;Ак–I* (*сын атооч*) *түскө карата: ак жоолук; II* (*зат атооч*) *чындык: ак ийилет бирок сынбайт; III* (*этиш*) *сууга карата: аккан арыктан суу агат. IV* (*зат атооч*) *айран, сүт.*

Толук эмес омонимдер. Мындай тилдик бирдиктер лексикологияда омонимдерге окшош кубулуштар деген аталышка ээ. Ал эми фонологияда булардын ар бири өз алдынча тилдик көрүнүштөр катары каралат. Бул тилдик көрүнүштөр: омофондор (айтылышы бирдей), омографтар (жазылышы бирдей) жана омоформалар (формасы бирдей):

Омоформалар. Тилибизде айрым грамматикалык формалары боюнча бири-бири менен омонимдик катышты түзө албай калган омонимдерге окшош кубулуштар омоформалар деп аталат. Лексика-грамматикалык омонимдердин түгөйлөрү бирдей дагы, түрдүү дагы грамматикалык класстарга тиешелүү болушу мүмкүн. Андыктан омоформалар кайсы бир формасында бири-бирине дал келсе, кайсы бир формасында ажырымга ээ болушат. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй эле, түрк тилдеринде түгөйлөрүнүн бири зат атооч, экинчиси этиш сөз түркүмүнө кирген лексика-грамматикалык омонимдер арбын кездешет. Белгилүү түркологдор П.М. Мелиоранский, Н.А. Баскаков аталган омоформалардын пайда болушун атооч сөздөр менен этиштердин уңгуларынын дифференцияланбагандыгы деп түшүндүрүшсө, Б.М. Юнусалиев омоформалардын пайда болушуна омоморфемалар себеп деп түшүндүрөт.

Лексика-грамматикалык омонимдерди контексттен сырткары турганда кайсы маанисинде колдонулуп жаткандыгын аныктоо мүмкүн эмес. Эгерде **жаздык** сөзүн ала турган болсок, **жазуу** этишинин биринчи жак, көптүк түрүнүн айкын өткөн чактагы формасы, же зат атооч (куш жаздык), атооч жөндөмөсүндө, жекелик түрдө деген аныктамаларды гана бере алабыз. Ал эми анын кайсы маанисинде колдонулуп жаткандыгы контексттин негизинде гана конкреттешет.

Омоформалар – ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, айрым гана грамматикалык формаларында тыбыштык жактан дал келип, калган формалары боюнча тыбыштык түзүлүшү боюнча туура келбеген омонимдик катарлар.

Омофондор. Омофондор – айтылышы бирдей, бирок жазылышында айырма болгон сөздөр. Тилчи Р. Бекжанова кыргыз тилинде омофондор башка тилдерден кабыл алуунун натыйжасы деген оюн айтат [Бекжанова, 1967: 27].

Чындыгында эле кыргыз тилинде бир катар омофондордун түгөйлөрү орус тилинен кабыл алынгандыгын белгилөөгө болот: *карандаш-карындаш, утюг-үтүк*. Кыргыз тилиндеги омофондор сөздөрдүн составындагы айрым тыбыштардын (з/с, б/п, б/в, д/т, ы/у, и/ү, ж.б.) бирдей айтылышынан, же кээ бир тыбыштардын айтууда жакшы чыкпай, начар угулушунан, ошондой эле созулма үндүүлөр менен кыска үндүүлөрдүн айтылышында окшоштук пайда болуудан келип чыгат деген пикирин билдирет. Мисалы, *тирүү (сын атооч: тирүү мал), түрүү (этиш: жеңди түрүү); ара (зат атооч: өз ара ынтымактуу болуу), араа (зат атооч: кол араа, араа менен тааруу)*.

Кээде айрым сөздөрдүн оозеки кептеги колдонулушу жазылышынан бир аз өзгөчөрөөк болуп калат. Ошонун натыйжасында алар тилдеги башка бир сөздөр менен окшош болуп айтылып, омофондордун пайда болуусун шарттайт. Омофондор жазылышында тилдин орфографиялык нормаларына ылайык түрдүүчө жазылат. Ал эми айтылышында түгөйлүү үнсүздөрдүн жумшак үнсүзү каткаландашып, мунун натыйжасында башка бир сөзгө айтылышы боюнча окшошуп калуусунан улам төмөнкүдөй омофондор кездешет:

Мисалы: *з – с; заар – саар, б – п; kebenek – kerepek; бурка (кийиз өтүк), у – ğ; bayır – bağır; дөңсөө, v – ğ; bavlı – bağlı; байланыштуу, с – ç; sehre – çehre; келбет*

Түрк тилдери негизинен кандай жазылса ошондой окулат. Мына ошол себептен омофондор нагыз түрк сөздөрүндө сейрек учурайт. Мындай сөздөр көбүнчө башка тилдерден кабыл алынган сөздөр менен төл сөздөрдүн омофондук катышта келип калган учурларында кездешет.

Омографтар. Омографтар – жазылышы бирдей, бирок айтылышында жана басымдын түшүшүндө айырма болгон жана түрдүү маанилерди туюндурган сөздөр. Кээ бир сөздөрдүн жазылышы гана бирдей, бирок айтылышы ар башка болот. Омографтардын пайда болушунун биринчи себеби бир тамганын эки тыбышты билдирип калуусу болуп саналса, экинчи себеби басымдын ар башка муунга же тыбышка түшүүсүнүн негизинде пайда болот. **Түрк тилинде:** *dar-dar yol (тар жол); dâr- (бак дарак) ,yar-araba yardan uctu (унаа жардан учуп кетти.) ;yâr- (жубайы) aşık-aşık oyunu. (чүкө оюну) âşık- (сүйгөн, ашык)* **Кыргыз тилинде:** *ток – курсагы ток; ток – электр тогу; карта – жылкынын ич эти; карта – географиялык карта; бак – дарак; бак – бензин куюлчу идиш;*

Түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин пайда болуу жолдору.

Улуттук тилди байытуунун бир канча жолу бар. Тил ички мүмкүнчүлүктөрдүн жана сырткы таасирлердин негизинде сөздүк корун арттырууга жөндөмдүү: башка тилдерден кабыл алуу, куранды мүчөлөр, көп маанилүүлүк ж.б. Лексикалык курамга жаңы сөздөрдүн кошулушуна себеп болгон бул жолдор омонимдердин жаралышына да себеп болот:

Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон омонимдер. Тигил же бул коомдо, белгилүү бир аймакта жаралган фонетикалык өзгөрүү омонимдердин жаралышын шарттайт. Тыбыштын кошулуп же тескерисинче түшүрүлүп айтылуусунан улам пайда болгон омонимдер байыркы түрк тилинде ар башка формада колдонулган сөздөрдүн азыркы түрк тилинде бирдей формада колдонулуп калышынан улам пайда болгон.

Кыргыз тилинде омонимдер негизинен төрт жол менен пайда болору белгиленип жүрөт: фонетикалык өзгөрүүнүн натыйжасында, морфологиялык каражаттардын негизинде, көп маанилүүлүктүн кеңейүүсүнөн улам жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен. Мындан тышкары, айрым эмгектерде диалектилик өзгөчөлүктөр да омонимдик түгөйлөрдүн пайда болушуна негиз болот деген ойлор айтылып келет.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонетикалык өзгөрүүгө учуроонун натыйжасында окшошуп калуусун экиге бөлүп кароого болот:

1. Тилдин тарыхый өнүгүүсүнүн негизинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө кабылып, эки же андан ашык сөздөрдүн бир формада окшошуп калуусу;

2. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөр тилдин ички мыйзамдарына ылайыкташтырылып, фонетикалык жактан өзгөрүп, омонимдик түгөйлөрдү жаратуусу.

Мында экинчи түрү башка тилдерден кабыл алуудан улам омонимдердин пайда болушу катары өзүнчө каралат. Демек, биз биринчисине токтолобуз.

Кыргыз тилиндеги омонимдер негизинен сөздөрдүн фонетикалык өзгөрүүгө учурашынан пайда болгон [Бекжанова,1970:20]. Сөздөрдүн составындагы тыбыштык өзгөрүүлөр түрдүү себептердин натыйжасында болот. Түрк тилдүү элдер көптөгөн кылымдар бою өз ара бири-бири менен жана башка элдер менен кошуна жашашкандыктан, алар ар дайым түрдүү социалдык байланыш-катыштарда өмүр сүрүшкөн. Алардын катарына этникалык башка элдердин, уруулардын өкүлдөрү кошулуп турган. Коомдо мындай процесстердин, өзгөрүүлөрдүн, жаңылануулардын таасири тилде чагылдырылып, анда өзгөрүүлөрдү жаратып турган. Ошондуктан мезгил өткөн сайын сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшү белгилүү өлчөмдө түрдүү өзгөрүүлөргө да учурап олтурган.

Академик Б.М.Юнусалиев омонимдерди үчкө бөлүп карагандыгы жөнүндө жогоруда белгилегенбиз: а) фонетикалык омонимдер; б) лексикалык же көп маанилүү омонимдер; в) лексико-грамматикалык омонимдер [Юнусалиев,1959 : 63].

Демек, сөздүн фонетикалык структурасынын өзгөрүшү кыргыз тилиндеги бир катар омонимдердин жаралышына себеп болгон. Мындай тыбыштык өзгөрүүлөр кыргыз тилин башка түрк тилдеринен өзгөчөлөп турган төмөнкү көрүнүштөр:

1. Кыргыз тилинде байыркы жана айрым азыркы түрк тилдеринде кездешпеген созулма үндүүлөр колдонулат. Кыргыз, алтай ж.б. түрк тилдериндеги созулмалар үндүүлөрдүн ортосундагы, сөздүн же муундун аягындагы айрым үнсүз тыбыштардын жоюлушунан келип чыккандыгын байкоого болот:

Буу – зат атооч: суудан буу чыгуу; өзб., азер., түркм., уйг. буг, ног. був, баш. Быу. Казандын буусу. **Буу** – этиш: жоолукту буу; азер., түркм., уйг., түрк бог- Ак тасма менен оролтуп, кулакты бекем бууңуз (“Эр Төштүк”).

Жаа – зат атооч: жаа атуу; каз. жайа, тат. жэйә, азер., түрк йай, өз. ёй. Атам бүркүттү жаа менен тартып жиберди (А.Т. “Кандуу жылдар”). **Жаа** –

этиши: күн жаады; каз. жау-, ног. йав-, өзб. ёг-, азер., уйг., түрк йаг-. Кыш эрте түшүп кар калың жаады.

2. Көпчүлүк түрк тилдеринде үндүүлөрдүн ортосунда, сөздүн же муундун аягында д, г тыбыштарынын ордуна кыргыз тилинде й тыбышы колдонулат.

Бий: бир уруу элге бийлик жүргүзүү; тув., хак. пәг, түрк бәг: Өргөө ээси Жангарач бий байбичеси экөвү түндөсү келип түнөп, күндүзү караан көрсөтүп, ак тонун күпүйтө эшигинде басып турат (Т.К. “Сынган кылыч”). **Бий:** бий бийлөө. Ушуга арнап бий, хор да даярдасак (Т.С. “Көк асаба”).

Сый: сыюу, сыйлыгышуу, батуу; өзб., түркм., азер. сыг. Кудай Кудайы менен, анан калса Кудай жалпыга бир, бирок өздүкү өздөй, өзгөнүкү – бул өзгөнүкү, өз менен өзгө – сыйышпас нерселер (Ч.А. “Жамийла”). **Сый:** сый көрүү. Кудаларга даярдап жаткан сый белем (Ч.А. “Кызыл жоолук жалжалым”).

Кыргыз тилиндеги омонимдердин ичинде ж тыбышы менен башталган түгөйлөр көп учурайт. Ал сөздөр айрым түрк тилдеринде азыр да й тыбышы менен кездешет. Кыргыз тилинде ж менен башталган омоним сөздөрдүн пайда болушу сөздүн башындагы й тыбышынын ж менен берилип калгандыгынан гана эмес. Ал омонимдер этимологиясы жагынан ар башка сөздөр экендигинде. Мындай омонимдер академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, алгачкы омонимдер экендигин көрүүгө болот.

Жан I: бери жаныма кел; уйг., түркм., алтай, тув. йан, өзб. ён. **Жан II:** жип жанып кетти; уйг. йан-. **Жан III:** от дүрт эте жанды; түркм., уйг., азер., түрк йан-, өзб. ён-. **Жай I:** жаратылыштын эң бир кооз учуру жай мезгили эмеспи; азер. ян, өзб. ёз, уйг., түрк йаз, каз. жаз. **Жай II:** жай сүйлө; өзб. жой. **Жай III:** эгинге суу жай; өзб. ёй-, азер., уйг. йай.

Жүз I: жүз башы кой-ай дегиче болбой ичкери кирип келди (Т.С. “Көк асаба”); алтай йүс, түрк йүз. **Жүз II:** жүзү жарык, жакшынакай кыз экен; азер., түркм., уйг., түрк йүз [КАТГ 1980: 168].

3. Түрк тилдеринде р/з, л/н, м/б тыбыштары боюнча болгон өзгөчөлүктөр омонимдик түгөйлөрдүн жаралышына себеп болот. Тыбыштык өзгөрүүлөр бир эле тилдин ичинде да кезигип калышы мүмкүн. Бул учурда мындай алмашуулар омонимдерди жаратуу менен катар, белгилүү бир ролду да аткаргандыгы – сөздөрдүн семантикасын өзгөртүп, жаңы сөздөрдү жасагандыгы байкалат.

р//з – бир эле сөздү түрдүү сөз түркүмүнө айланткан учурлары бар (р – этишти, з – зат атоочту).

көр – этиши: көрүү; Кечире көр, жараткан жазала мени! (Ч.А. “Саанчынын жолу”).

көз – зат атооч: көз караш;

семир – этиши: семирүү; Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүктүү жерде молдо семирет (макал).

семиз – сын атооч: семиз жылкы; Кошко кирип, соко жиреп семиз ат (А.О. “Ысык-Көлдө төрт мезгил”).

Мында **көр-** этиши иран тилинен кирген **көр** – **көзү көрбөгөн адам** жана **көр** – **маркумдун жатар жайы** түшүнүктөрүнө омонимдик түгөй болуп калды. Демек, фонетикалык өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында пайда болгон омонимдер алгач, тилдин байыркы мезгилинде эки башка фонетикалык структурага ээ

болгон лексикалык бирдиктердин тыбыштык турпаты өзгөрүүгө учурагандан улам омонимдик түгөйлөр жаралган.

Морфологиялык каражаттардын негизинде пайда болгон омонимдер.

Жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн бир гана башка тилдердин терминдери же тилде мурда колдонулбаган жаңы сөздөр жардамга келбейт. Бул максатта мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөрдөн жаңы лексикалык бирдиктерди жаратуу үчүн тилдин морфологиялык мүмкүнчүлүктөрү кыймылга келет [Бекжанова,1967: 19]. Сөз жасоонун бул жолу аркылуу уюшулган жаңы сөз тилде мурдатан колдонулуп келген сөздөр менен омонимдик түгөйлөдү жаратып калат.

Түрк тилинде биз жогоруда белгилегендей, омонимдердин пайда болуу булактарынын бири катары морфологиялык жол көрсөтүлгөн эмес. Бирок аз санда болсо да морфологиялык каражаттар омонимдик түгөйлөрдү жаратууда колдонулган учурлар кездешет: **иç + ук** = *иçик* (түзсүз, солуган); "*Uçuk siyah renkli çarşaf pelerinin önü açık.*" (P.S.). (Боз түстүү чаршафынын (улуттук кийим) алды ачык) ; **иç + ук** = *иçик* (оорудан соң териге чыгуучу жарат, учук); *Gece gördüğü düiten sonra dudakları uçukladı* (Түндө көргөн түшүнөн кийин эриндерине учук чыкты).

Мисалдардан көрүнүп тургандай, түрк тилинде да морфологиялык каражаттар (уарım ekleri – сөз жасоочу мүчөлөр) омонимдик түгөйлөрдү уюштурууда колдонулат. Мына ошондуктан түрк тил илиминде бул жол менен жасалган омонимдик түгөйлөрдү омонимдерди жасоочу бир булак катары короону сунуштадык.

Аффикстердин жалганышы аркылуу жасалган туунду омонимдер деп уңгуга куранды мүчөлөрдүн уланышынын натыйжасында пайда болгон омонимдер аталат. Туунду омонимдерге түрк тилдери абдан бай. Себеби биздин тилибиз агглютинативдик тилдер тобуна кирет. Мындай омонимдерди омонимдеш аффикстер жасайт, башкача айтканда, омонимдеш аффикстер өздөрү жалганган сөздөргө эки башка маани жаратса да, формасы боюнча алар омонимдик катышта келишет. Омонимдеш аффикстерди **омоморфемалар** деп да аташат [Хасенов, 1996:165]. Мисалы: Келгин куштар жазды күтүшөт. (-ды; табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү). Жибек байкесине кат жазды. (-ды; өткөн чак мүчөсү).

Туунду омонимдер сөздүк курамды байытууда өзгөчө кызмат аткарат, тактап айтканда, бир сөзгө омонимдеш аффикстер жалгануу аркылуу бирден эки сөз (омонимдеш сөз) жасалат да, мындай туунду омонимдердин жасалышы тилдин сөздүк курамын байытат.

Морфологиялык каражаттар аркылуу жасалган омонимдерде ар башка уңгуларга бирдей эле аффикстер уланат: **кара + ла** = *карала* (боёк) менен *карала*; **кара + ла** = *карала* (туугандарга карала); **жак + уу** = *жагуу* (эмгеги жагуу); **жак + уу** = *жагуу* (от жагуу)

Айрым учурларда уңгу түрүндө турганда бири-биринен айырмаланган сөздөрдөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы маанидеги сөз жасалганда, тышкы формалары жагынан окшошуп, омоним сөздөр жаралып калат. Маселен, **ач-** жана **ачы-** деген эки башка уңгудан **-ын** мүчөсүнүн жалгануусу менен ачын I. “жамынчысы ачылып калуу, ачык жатып калуу

(жуурканын ачынды)” жана ачын II. “ызалыктан, ачуусу келгендиктен жаалдануу, жанына батуу (жаны ачынгандын жанына барба - макал)” деген омоним сөздөр пайда болду.

Ошондой эле **кары** жана **карга** деген сөздөрдүн биринчисине –**ган**, экинчисине –**ын** мүчөлөрүн жалгоо менен *карган I*. “кары, картайган, улгайган (карган адам)” жана *карган II*. “актыгын, айыптуу эмес экендигин билдирүү же актануу иретинде өзүнө каргыш айтуу (ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат - макал)” деген омонимдердин жаралганын көрөбүз.

Ошентип, түрк жана кыргыз тилдеринде оморфемалар аркылуу туунду омонимдер жаралат. Мындай жол омонимдерди жасоонун гана эмес, тилдин лексикалык корун байытуунун да жолу болуп эсептелинет. Себеби мында сөз жасоочу аффикстердин жардамы менен формасы окшош, бирок семантикасы түрдүү болгон сөздөр уюшулат.

Көп маанилүүлүктүн өнүгүшүнөн жана бузулушунан улам пайда болгон омонимдер. Көп маанилүүлүк – сөздүн көп маанилүүлүгү, бир сөздө бир канча маанинин болушу [КТС, 2010: 1043]. Омонимдердин дал ушул жол менен жаралышы изилдөө иштеринде кыйынчылыктарды жаратат. Себеби бир сөздүн маанилеринин ортосундагы байланыш үзүлүп, түгөйлөр көп маанилүүлүктөн омонимге айланышы үчүн, биринчиден, убакыт талап кылынат, экинчиден, ал сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн тилде колдонулушунда өзгөрүү болушу шартталат. Башкача айтканда, тилдин алып жүрүүчүсү болгон эл бир тарыхый доордон экинчи бир доорго өтүшү, мына ушул процессте элдин дагы маданий, социалдык турмушу бир этаптан экинчи этапка көтөрүлүшү менен коштолот. Ошондуктан мындай омонимдерди иликтөөдө тилдик материалдарды синхрондук жана диахрондук методдо кароо, тектеш тилдердин фактыларына кайрылуу жана жазма эстеликтерге таянуу зарыл шарттардан болуп саналат.

Н.А. Баскаков этиштик жана заттык мааниде колдонулган сөздөрдүн ар бир мааниси убакыттын өтүшү менен өз алдынча өсүп-өнүгүп олтуруп тилдин азыркы абалында таптакыр эки башка түшүнүктү билдирүү үчүн колдонулуп калгандыгын белгилейт. Алсак, кыргыз тилиндеги *ой* омоними: *ой* (зат атооч: пикир; оюн ойтуу, оюн билдирүү), *ой* (этиш: чуңкур казуу; ушул жерди тегерек кылып ойгула). Биздин пикирибизде мында заттык маанидеги *ой*, этиштик маанидеги *ой* сөзүнүн тереңдигине салыштырылуу менен мааниси кеңейип жаңы түшүнүктүү туюндуруу милдетин аткарып калган.

Е.З. Кажибеков тилчи-түркологдордун эмгектерине таянуу менен синкретизм кубулушуна дуушар болгон сөздөр – уңгулаш этиштик, заттык лексикалык бирдиктер экендигин белгилейт. Мындай сөздөр негизинен бир муундан турган сөздөр экендигин эске ала турган болсок, анда синкретизм кубулушу тилдик өнүгүүнүн байыркы этаптарына мүнөздүү болгондугун айтууга болот.

Байыркы түрк жазма эстеликтерде учураган бир-эки муундуу сөздөр этиштик жана заттык мааниде да колдонулган. Адегенде этиштик мааниси пайда болуп, затташып кеткендиктен, бара-бара заттык маанини түшүндүрүшү жиктелип ажыратылганын Б.М. Юнусалиев маалымдаган.

Мисалы:Этиштик мааниде*көч-, той-, тоң-**(көчтү, тойду, тоңду)**кеңеш-, окуу-*Заттык мааниде*көч, той, тоң**(көч келди, той берди, тоң жер)**кеңеш өкмөтү, окуусу жакшы*

Көп маанилүүлүктүн ортосундагы маани үзүлүп калганда, башкача айтканда, бул процесс аягына чыкканда гана андагы маанилерди өз ара омонимдик катышта кароого болот. Бир сөздүн эки мааниси маанилик жактан алыстап, колдонулуу чөйрөлөрү эки башка семантикалык талааларда жайланышып калгандан кийин гана, аларды омонимдер деп кабыл алууга мүмкүн. Окумуштуулар арасында да бул маселе карама-каршылыктуу пикирлерди жаратат. Себеби көп маанилүүлүктүн омонимге айлануу процесси аяктадыбы же жокпу, түгөйлөрдүн ортосундагы маанилик байланышты аныктоого мүмкүнбү же мүмкүн эмеспи деген суроолор сөздүктөрдү түзүүдө да кыйынчылыктарды жаратат. Жогоруда келтирилген *көч, той, тоң* омонимдери көп маанилүүлүктөн улам пайда болгон. Кыргыз тилинин азыркы абалында мындай сөздөр заттык жана этиштик маанилерде колдонулууда. Бирок, бүгүнкү күндө мындай сөздөрдүн байыркы мезгилде алгач заттык мааниси же этиштик мааниси колдонулгандыгы да белгисиз. Академик Б.М. Юнусалиев (1959:63) сөздөрдүн лексико-грамматикалык өнүгүүлөрүнөн жаралган омонимдер, этиш сөздөрдүн маанилеринин кеңейүүсүнөн улам пайда болгон деген пикирин айтат. Бир түшүнүккө маанилик жактан тиешелүү экинчи түшүнүк да ошол эле термин менен аталуудан улам мындай сөздөр заттык жана этиштик маанилерде колдонулууга өткөн. Бул маселе боюнча П.М.Мелиоранский (1899) байыркы түрк тилиндеги уңгулардын атооч жана этиш болуп кескин айырмаланбагандыгы менен түшүндүргөн.

Бир кездерде бир эле маанини билдирген сөз кийин ошол маанисин арбытып, тармактанышы мүмкүн. Буга себеп жашоодогу жаңылыктар, табият сырларынын ачылышы, адамзаттын таанып-билүүсүнүн кеңейе түшүшүнүн тилдеги көрүнүшү. Себеби “тил - элдин автопортрети” [КТС, 2010: 3], алардын жашоо турмушун чагылдыруучу күзгү. Калктын турмуш-шарты, салт-санаасы, маданияттын өнүгүшү, коомдун карыштап алга жылышы элдин тарыхына, ошол эл сүйлөгөн тилге изин калтырат [Усенов, 1996:161]. Мына ушул себептүү сөздөрдүн маанилеринин кеңейүүсү жаралат. Ал эми ал маанилердин ортосундагы байланыштын үзүлүүсүнөн омонимдер пайда болот:

Ай: I. – планета аты; Ай II. – жыл эсептөө бирдиги. Азыркы мезгилде бул эки сөз эки башка семантикага ээ. Бирок булар мурунку кезде бир эле сөз болушкан. Маанилери жакын, бирок ал маанилердин ортосунда айырмачылык бар. Ай I. - он беш күн жарык, он беш күн караңгы болот. Ошондуктан айдын кийинки жаңыруусуна чейинки отуз күн бир ай делинип анын экинчи мааниси тилибизде өзүнчө бир лексикалык бирдик катары калыптанып калган.

Көп маанилүүлүк менен омонимдин ортосундагы чекти ажыратуу үчүн негизги критерий: этимологиялык жактан сөздөрдүн чыгыш теги бир болсо, маанилердин ортосундагы байланыш ачык эле сезилип турса, анда алар – көп маанилүү сөздөр. А эгер маанилердин ортосунда эч кандай жакындык

туюлбаса, мурдагы учурда тилдин ортосунда байланыш болсо да, азыркы абалында ал байланыш үзүлүп калып, бул сөздөр эки башка түшүнүктү туюндуруп калса, анда алар – омонимдер.

Орус тилчиси Е.М.Галкина-Федорук жана француз тилчилери жактырган бул методдо омонимдердин маанисине жараша аларга синонимдерди табуу керек болгон. Эгер мындай синонимдердин арасында маанилик жактан жакындык бар болсо, анда алар омоним эмес, көп маанилүүлүк катары эсептелген.

Жогорудагы пикирлерге карата түрк тилинде көп маанилүүлүктөн омонимге өткөн сөздөрдү иликтөөгө алалы: **Çal**– этиши түрк тили сөздүгүндө 14 маанини туюндура тургандыгы берилген. Эгерде бул маанилерди топтоштура турган болсок, ал маанилер өз ара жакындыктарына карай үч топко биригишет:

1. Уурулук кылуу. 2. Үн чыгаруу, бир нерсеге уруу аркылуу үн чыгаруу. 3. Кандайдыр бир музыкалык аспапты колдонуу.

Чындыгында 2- жана 3- маанилердин ортосунда *кандайдыр бир нерсеге тийүү аркылуу үн чыгаруу* деген орток маани бар.

Мисалы: *Ara vermeden kariyi çalyordu* (Токтопчостон эшикти кагып жатты) (2). *Feride piyanonun arkasına geçip çalmaya başladı* (Фарида пианинонун артына өтүп анда ойной баштады) (3). *Muayene odasının yanındaki yazıhanede telefon çalyordu* (Текшерүүчү кабинеттин жанындагы каттоочу бөлмөдө телефон чалып жатты) (2).

Ал эми бул этиштин биринчи маанисинин калган эки маанисин башкалар менен эч кандай байланышы жок. Ошондуктан *çal* этишинин түрк тилинде омоним экендигин айтууга болот.

Эгерде бул этиштин байыркы мезгилдеги колдонулушуна кайрыла турган болсок, XI кылымга тиешелүү DLT да (Түрк тилдеринин сөздүгү) *çal* этиши уруу (согуу), *жеңүү* жана өтмө мааниде угуу деген маанилерди туюнткан.

Мисалы: *Ol anı yere çaldı*– Ал аны жерге жыкты [DLT 2:23]. *Tonug taş üze çaldı* – Көйнөгүн ташка урду [DLT 2:23]. *Ol sözüg mening kulakka çaldı* – Анын айткан сөзүн уктым [DLT 2:23].

Көрүнүп тургандай, бул этиштин байыркы түрк тилиндеги негизги мааниси уруу же бирөөгө күч жумшоо менен аны *жеңүү*. Сөз болуп жаткан этиштин түрк тилиндеги уруу аркылуу үн чыгаруу деген мааниси байыркы түрк тилинен келгендигин болжолдоого болот. Дагы *кулакка чал*- (кулакка угулуу) – фразеологизми түрк тилинин диалектилеринде жана азербайжан тилинде бирөөнүн сөзүн эркисизден угуп калуу деген мааниде сакталып калган. Бирок *çal* этишинин уурулук кылуу деген мааниси башка маанилерден байланышы үзүлүп, көп маанилүүлүктөн омонимге айланып кеткен.

Сөздөр тилдик практикада бир канча жолу семантикаларын өзгөрткөн учурлар кездешет. Бир эле сөз аймактар боюнча айырмаланып, түрдүү маанилерди туюндуруп да калат. Себеби тил дайыма кыймылда, ал жандуу (Karaağaç, 2005: 62). Кайсы бир аймакта жаңы ачылыштардын болушу сөздөрдү кыймылга келтирет, сөз маанилери кеңейет, тарыйт, биригет, ажырайт ж.б. Коомдо пайда болгон жаңы түшүнүктөр дароо аталууга муктаж. Адам акылына

таасир эткен түшүнүктөрдү тигил же бул белгилеринин жалпылыгына карап, тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр менен аташы мүмкүн. Ошентип көп маанилүүлүк жаралат. Жаңы түшүнүктүн колдонулуш чөйрөсүнө ылайык аны атаган сөз түрдүү грамматикалык каражаттар менен өзгөрөт. Мындай үзгүлтүксүз өзгөрүүлөр процессинин натыйжасында маанилер ортосунда ажырымдар пайда болбой койбойт. Натыйжада бир эле сөздүн түрдүү маанилери убакыттын өтүшү менен омонимдик түгөйлөргө айланып кетет.

Тууранды сөздөрдүн негизинде пайда болгон омонимдер. Оюбузду башкаларга билдирүү үчүн тилибиз болуп көрбөгөндөй мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигине карабастан, бүгүнкү күндө деле кулагыбызга угулган дабыштарды колдонгон учурларыбыз кездешет: *тарс, даңк, шык, чык, баа, ха, дүк, так ж.б.* Кулагыбызга угулган мындай дабыштарды туурап колдонуу менен, айрым учурда сөздүк кордо өз алдынча семантикасы бар лексикалык бирдиктерге фонетикалык жактан окшошуп калгандыгын байкайбыз. Мындай сөздөр өз ара омонимдик катышты түзүп калышат. Ошондуктан биз колубуздагы илимий эмгекте омонимдердин пайда болуу булагынын бир түрү катары тууранды сөздөрдүн негизинде пайда болгон омонимдерди кароону туура таптык.

Тууранды сөздөрдүн тилди байытуудагы экинчи жагы омонимдик түгөйлөрдү жаратуусунда, тагыраак айтканда, кандайдыр бир дабышты же көрүнүштү тууроо менен биз тилибизде мурдатан колдонулуп жүргөн конкреттүү лексикалык бирдикке омонимдик түгөй жаратып жатканыбызды элес албайбыз. Бирок алар фонетикалык жактан окшошуп, бирдей структурага ээ болуп калат. Мисалы, *шак* этип алаканын чапты деп коёбуз. Ошол эле учурда *шак* сөзү бактын бутагын жана бозо салуу үчүн тартылган эгинди туюндуруп калат.

Биз омонимдерди жаралуу булактарына карай иргеп жатып, айрымдарынын жогоруда белгиленген булактардын (фонетикалык, морфологиялык, башка тилден кабыл алуу, көп маанилүүлүк) эч бирине тиешеси жок экендигин байкадык.

Бир катар омонимдик түгөйлөр тууранды сөздөрдөн улам пайда болору ачыкка чыкты. Бул көрүнүш кыргыз тилине гана эмес, түрк тилине да мүнөздүү экендиги такталды. Натыйжада, омонимдердин пайда болуу булагынын бешикчи түрү тууранды сөздөр менен маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн омоним жаратуу мүмкүнчүлүгүнүн бар экендигин белгилеп, бул жол аркылуу жаралган омонимдерди өзүнчө кароону чечтик. Төмөндө кыргыз жана түрк тилдериндеги бирдей, бирок мааниси жагынан ар башка болгон, тууранды сөздөр аркылуу уюшулган омонимдик түгөйлөрдү карап көрөлү: **Түрк тилинде:** **Ау I.** *Жер шарынын спутниги, асман телосу, планета;* **Ау II.** *Жылдын он эки бөлүмүнүн бири, ай;* **Ау III.** *(туур.): Капысынан, чочуганда чыккан ачуу кыйкырыкты билдирүүдө колдонулат; "Ау! Sen mi idin? (Ай! Сен белең?) (оозеки кептен).* **Çat I.** *Эки жолдун же эки дарыянын бири-бири менен кесилишкен жери, кайчылашуу;* **Çat II.** *(туур.): Камуу нерсе сынганда чыккан дабышты билдирет; Ormanda çat çat balta sesleri geliyordu' (Токойдон тарс-турс балтанын үнү чыгып жатты).* **Kış I.** *Күз мезгили менен жаз мезгилинин ортосунда болуучу жылдын суук мезгили, кыш;* **Kış II.** *(туур.): Тоок сыяктуу канаттууларды айдоодо колдонулуучу сөз; Çocuk, tavuklara*

kış kış deyir kovaladı (Бала тоокторду кыш-кыш деп кубалап жиберди). **Кыргыз тилинде:** *Арс I. Куйрук башы узун кемирүүчү жаныбар: арс чычкан; Арс II. арс этүү (туур.): Сары тайган Аламоинокту көздөй арс этип качырып, баса калайын деген эле; Даңк I. Абдан белгилүү болуп, урматталган даңаза, көпчүлүккө таанылган кадыр-барк, ардакталган атак: Даңк II. (туур.): даңк-даңк: Даң-даң этип катуу чыккан дабышты, үндү же тартынбаган ачык жүрүш-турушту, сүйлөгөн сөздү билдирүү үчүн колдонулат: Мылтык аткан эмедей, тоо жаңырып даңк эткен (“Манас”); Тык I. Көбүнчө найзанын учтуу учу, сайыла турган учтуу бөлүгү: Тык II. (туур.) тык-тык: Катуу нерсени акырын урганда же жалпы эле урунуудан келип чыккан басыңкы дабыш: Эшик тык-тык дегенде, Зейнеп апа ордунан тура калды (Ч.А. “Ак жаан”). Тып I. Сын атоочтун тыптырмактай, тыптынч, тыптыкыс сыяктуу күчөтмө даражасын уюштурат; Тып II. (туур.): Тамчынын тамганындай же ошол сыяктуу жумшак чыккан кыска дабышты билдирүү үчүн колдонулат: Ак жаандын тып деген үнү гана угулуп турду (Ч.А. “Ак жаан”).*

Ошентип, түрк жана кыргыз тилдеринде тууранды сөздөр бир катар омонимдерди жаратууда активдүү колдонулган сөздөр экендиги белгилүү болду. Мындай сөздөр көбүнчө бир муундан түзүлөт. Себеби жаныбарлардын же адамдардын ар кандай абалдарда чыгарган, катуу заттардын өз ара кагылышуусунан чыккан дабыштар кыска мүнөздө болот. Тилдин пайда болушунда үн тууроо теориясын жактаган тилчилер да тилдин жаралуусунун алгачкы мезгилинде адамдардын табияттагы үндөрдү туурап чыгарган дабыштары кыска, түшүнүксүз, бири-биринен айырмаланбаган дабыштар экендигин болжолдошот. Жогоруда келтирилген мисалдар тууранды сөздөрдү, омонимдердин пайда болуу булактарынын бири катары кароого толук негиз бар экендигин көрсөтөт. Бул жол менен пайда болгон омонимдер сан жагынан арбын экендигин айтууга болот. Себеби кыргыз жана түрк тилдериндеги орток омонимдердин ичинен он бир омонимдик түгөй (*карт, кур, кыр, так, шак, шарт, kış, tak, şak, şap, çat*) тууранды сөздөрдүн негизинде уюшулган. Эгерде омонимдердин пайда болушунун бул булагын бир тилдин алкагында карай турган болсок, анда алар сан жагынан алда канча артат.

Башка тилдердин таасиринен пайда болгон омонимдер. Түрк тилинде омонимдердин пайда болуу булактарынын бири – сырттан кабыл алынган сөздөрдүн таасири. Ар бир адам өзү жашаган коомдон башка социалдык топтордон, башка улуттардын өкүлдөрүнөн, коңшу жашаган элдерден өздөрү үчүн жаңылык катары болгон, мурда тааныш эмес жаңы нерселерди, түшүнүктөрдү үйрөнүшөт, кабылдашат. Муну менен эле чектелип калбастан, жаңы түшүнүктөрдүн аталыштарын өз тилине жаңылык катары киргизишет. Көп учурларда жаңы түшүнүктөрдүн аталыштары тилде мурдатан колдонулуп жүргөн сөздөр менен тыбыштык жактан дал келип калат. Ошентип омонимдик түгөйлөр пайда болот. Түрк тилинде омонимдердин бул жол менен уюшулушуна көңүл бурсак, көбүнчө араб, фарс, тилдери жана европа тилдеринин таасирин байкайбыз. Түрктөр мусулман динин бекем кармаган улут катары араб тилинен көптөгөн түшүнүктөрдү аталыштары менен кошо кабылдаса, географиялык жактан Азия менен Европанын ортосунда жайгашкандыктан, бир катар европа элдери менен түрдүү карым-катышта, байланышта болгондуктан түрк тилинде төмөнкүдөй омонимдер жаралган:

Far I. Автомашиналардын алды жагында караңгыда жолго жарык берүүчү элементи (фара) – франц. *Phare*; "Taksi yaklaşırken farların ışıkları gittikçe güçlenerek yukarılara doğru tırmandı." (N.C.) (Такси жакындаганда фараларынын жарыгы улам күчөп, жогору карай тырмышты). **Far II.** Аялдардын көздөрүн боёо үчүн колдонушкан түрдүү өңдөгү боёктор – франц. *Fard*; *Uzun ve kıvrık kirpiklerini göz kapaklarına kadar sürdüğü farla boyadı.* (C.U.) (Узун жана ийилген кирпиктерин боёк менен боёду). **Halk I.** Бир өлкөдө жашаган адамдардын тобу, калк – ар. *halk*; "Bilmiyorlar ki halk, halkın diliyle konuşan sanatkârla birliktir." (O.V.K.) (Калк, ар дайым, калк тилинде сүйлөгөндөр менен бирге экендигин билишпейт). **Halk II.** Бир нерсе жаратуу - ар *halk*; *Allahın halk ettiği bu güzellikler karşısında hayran olmatamak mümkün mü?* (Кудайдын жараткан бул керемети алдында таң калбоо мүмкүнбү?) (оозеки кептен).

Тилдин тарыхы элдин тарыхы менен байланыштуу. Кабыл алынган сөздөр кайсы бир доордогу элдин башка уруулар менен болгон экономикалык, саясий, маданий карым-катыштарына, диний ишенимдерине жараша болот. Аталган жол менен пайда болгон омонимдерге көңүл бурсак, кыргыз тилине иран, араб, монгол, кытай жана орус тилдеринин таасирлерин байкайбыз. Мындай сөздөр көбүнчө улуттук тилдин фонетикалык мыйзамдарына ылайык тыбыштык өзгөрүүлөргө да учурайт: **Аба I.** Жалпы эле улуу эркектер, аларга ызаатап кайрыла турган сөз; өзүнөн улуу эркек бир тууганы, аталаш агалары ("байке" деген мааниде) – төл сөз: *Абам эле аман болсо экен* (Ч.А. "Кайрылып куштар келгенче") **Аба II.** Көбүнчө азот менен кычкылтектин кошундусунан туруп, жердин атмосферасын түзүүчү газ сыяктуу зат – ар. Нава(хава): *Күз менен кыштын тогошкон кези, күн боз чалып, аба толкуп турду* (Ч.А. "Кылым карытар бир күн"). **Айм I.** Өзүнүн оюн сөз менен түшүндүрүү, бир нерсе жөнүндө баяндоо, сүйлөө: *Айтса, сөз узун* (Ч.А. "Делбирим"). **Айм II.** Ислам дининдеги элдердин жылына бир жолу майрамдоочу диний майрамы – ар: (эйд): *Алардын келгени айтка туура келип калды* (Ч.А. "Балалыгым").

Бал I. Ширелүү гүлдүү өсүмдүктөрдөн аарылар аркылуу иштелип чыгылган, саргыч түстөгү илээшкек коюу таттуу зат – төл сөз: *Тамчыдан санап талыкпай бал жыйган аары сыңары* (Ч.А. "Кылым карытар бир күн"). **Бал II.** Төлгө, пал – ар. фал: *Зейнеп ана ичинен Саадатка бал ачып олтурду* (Ч.А. "Ак жаан"). **Бал III.** Бийлөө менен боло турган оюн-зоок кечеси – ор. Бал: *Жаңы жылдык президенттик бал*;

Кыргыз тилине араб тилинен кирген сөздөр ислам дининин таралышы менен байланыштуу. Себеби тарыхтан белгилүү болгондой, арабдар Орто Азияны басып алган кезде кыргыздар Енисейде жашашчу [Юнусалиев,1959 :226-230]. Ал эми Советтер Союзунун курамында жашап турган мезгилде орус тилинен жана орус тили аркылуу европа тилдеринен көптөгөн сөздөр кабыл алынган.

Түрк тилине араб, фарсы тилдеринен тышкары француз тилинен кабыл алынган сөздөр басымдуулук кылат. Мунун себеби Осмон империясынын акыркы этаптарында түрктөр Франция менен маданий тармакта өзгөчө адабият жаатында тыгыз байланышта болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Үчүнчү бапта түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин классификациясы жана алардын анализи кылынат.

Бул бапта түрк жана кыргыз тилдериндеги орток, жарым орток жана орток эмес омонимдер анализге алынат: бардык түгөйлөрүнүн маанилери бирдей, түгөйлөрүнүн маанилеринде айырмачылык болгон жана түгөйлөрүнүн маанилери эки тилде айырмаланган омонимдер деп үчкө бөлүнөт.

Түгөйлөрү бирдей мааниге ээ болгон орток омонимдер. Түрк жана кыргыз тилдеринде бардык түгөйлөрүнүн маанилери бирдей болгон омонимдер да бар. Төмөндө алардын тилде колдонулуш өзгөчөлүгү талдоого алынат: *Ау // Ай I – зат. Төл сөз. Ау tolun bolsa eligin inlemes [DLT, 82] (Ай толуп турса кол менен көрсөтүлбөйт).* 1. Күндүн чагылышкан нуру менен жарык болуп туруучу асман телосу, жердин жандоочусу. 2. Айдын жерди айланып чыгышында жаңыдан көрүнүп, толуп, кайра жоголгон мезгилдерге кеткен убакытты эсептөө бирдиги; жылдын он экиден бир бөлүгүн көрсөткөн чак; календарь боюнча 28-31 күндөн турган убакыт, мезгил өлчөмү. Май айынын болуп турган убагы эле, чаңкай түш өзүм жалгыз Ак-суу тараптан кел жаткам (Т.К. “Туулган жер”). “Mart ayı” (Март айы). “*Bi iş ancak üç ayda biter*” (Бул иш үч айда бүтөт). **Ау II // Ай II – сырдык сөз.** Таң калгандыкты, чочугандыкты, өкүнгөндүктү билдирүүдө же бирөөгө кайрылуу, бирөөнү чакыруу, көңүл бурдуруу иретинде колдонулат. Балам ай... кагылып кетейин ай! (Т.К. “Сынган кылыч”) “*Ay! Sen mi idin?* (Ай! Сен белең?). Ай, омониминин бардык маанилери эки тилде бирдей өзгөчөлүктөргө ээ экендиги көрүнүп турат. Кыргыз тилинде да, түрк тилинде да зат атооч катары планетаны билдирсе, сырдык сөз катары адамдын ички сезимдерин билдирүүчү кызматчы сөз. Бул эки тилдин ортосундагы толук омоним катары каралуусу шарт. **Акча I // Акча I – сын. Агыш, акчыл, акжуумал. [DLT I, 81].** Акча жүзүн нур чалып, бетинин оту алмадай болуп нурданат (оозеки кептен). “*Akça kızlar sökün etti yurdundan / Koş yigitler deli oldu derdinden*” (Аннак кыздар каректерге урунду, жигиттердин дарты күчөп ырбады) (Halk türküsü (элдик ыр)) **Акча II // Акча II – зат.** Сатып алуу, сатуу иштеринде баанын өлчөмүн көрсөтүү үчүн колдонулуучу металлдан же кагаздан жасалган баалуу зат. Акчаны түшүрүп алган турбайсыңбы, ойноп жүргөн жериңен изде. (Ч.А. “Ак кеме”)

Бул сөз түрк жана кыргыз тилдеринин ортосундагы жалпылыктарды сактап калган омонимдердин бири. Эки тилде тең семантикалык жактан да, курамы боюнча да бирдей өзгөчөлүктөргө ээ. Демек, **акча** сөзү түрк тилдеринде тээ мурунку мезгилдерде эле, түрк тилдери өз ичинен бөлүнө элек доорлордо эле колдонулуп келгендигин тастыктайт.

Түгөйлөрүнүн маанилеринде жалпылык да, айырмачылык да болгон жарым орток омонимдер. Түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин басымдуу бөлүгүн түгөйлөрү өз ара семантикалык айырмачылыктарга ээ болгон омонимдер түзөт. Жалпысынан 58 орток омонимдин 32си ушул топко мүнөздүү болгон омонимдерден турат. Омонимдердин түгөйлөрүнүн бирөөсүндө гана маанилери бирдей болуп, калган сыңарларынын маанилеринде жалпылык жок. Буга себеп, биринчиден, тектеш тилдердин ортосундагы фонетикалык айырмачылык, экинчиден, башка тилдердин таасири. Алсак, **дар** орток омониминин түрк тилиндеги бир мааниси *dar* (кең эмес) кыргыз тилинде **тар** делинип *д-т* тыбыштык бөтөнчөлүктөр аркылуу түшүндүрүлөт. Кандайдыр бир окшоштугу боюнча адамдын аң-сезимине таасир этип, тилдин кийинки этаптарында пайда болгон маанилер да аталган топтогу омонимдердин жаралышын шарттайт. Мисалы, асма сөзү түрк тилинде бир нерсеге асылып

өскөндүгүнөн улам өсүмдүк аты катары жаңы мааниге ээ болгон: *Dar I – sıfat (сын). İçine alacağı şeye oranla ölçüleri yetersiz olan, geniş ve bol karşıtı. Genişliđi az veya yetersiz olan, ensiz, mikro (Ичине бир нерсе салууга тар, жетишсиз, энсиз. Кеңдин карама-каршысы). Байыркы түрк тилиндеги тар сөзүнүн фонетикалык өзгөрүүсүнөн пайда болгон. Tar etük adhakı yigtürdü – dar ayakkabı ayađı incitir [DLT III: 97]. (тар бут кийим бутту кыйнайт).* *Dar II – isim (зам). Иран тилинен кабыл алынган. İdam tahkûmlarını asmak için dikilen direk (Өлүм жазасына өкүм кылынган адамды асып өлтүрө турган сыйыртмак байланган жыгач, дарга).* *Дар I – зам. Өлүм жазасына өкүм кылынган адамды асып өлтүрө турган сыйыртмак байланган жыгач, дарга. Иран тилинен кабыл алынган [Карасаев, 1986 :88]* *Дар II – туур., иран тилинен кабыл алынган [Карасаев, 1988:89]. Бир нерсенин тырт деп катуу айрылганын, же баркырап, дарылдап катуу чыккан үндү билдирүүдө колдонулат.*

Эки тилдеги жалпылыгы: күнөөкөр адамды асуу ишинде пайдалануучу жыгачтан жасалган асмага карата колдонулушу. Бул мааниси кыргыз тилине да, түрк тилине да иран тилинен кабыл алынган. Ал эми түрк тилиндеги кең эмес, тар деген мааниси кыргыз тилинде сөздүн байыркы формасы өзгөртүлбөстөн, *тар* болуп колдонулат.

Түгөйлөрүнүн маанилери эки тилде айырмаланган орток эмес омонимдер. Түрк жана кыргыз тилдеринде айрым сөздөр эки тилде тең омонимдик катарларды түзгөнүнө карабастан, колдонулуш чөйрөсү, б.а. семантикасы боюнча эч кандай жалпылыкка ээ эмес болгон учурлар да кездешет. Орток омонимдерди тизмелеп алганыбызда мындай омонимдердин саны 16 экендиги белгилүү болду. Тектеш тилдердин ортосунда мындай ажырымдардын болушуна семантикалык жылышуу, фонетикалык өзгөрүү, башка тилдерден жаңы сөздөрдү кабыл алуу себеп болгон:*Al I – sıfat (сын). Төл сөз. [DLT I: 81]. Al çivüt (kırmızı boya; кызыл боёк) [DLT III:162]. "Al bayrak. Al kan içinde yatan şehitler '(Кызыл байрак. Кызыл кан ичинде жаткан шейиттер).* *Al II – isim (зам). Aldatma, düzen, tuzak, hile (Алдамтуу, тузак, калп, алдамчылык, куулук). Avcı ne kadar al bilirse, ayı da o kadar yol bilir (Аңчы канчалык тузак билсе, аюу ошончолук жол билет) (макал).* *Al I – зам. Адамдын, жаныбарлардын кыймыл-аракет жасоо жөндөмдүүлүгү, күч, кубат, дарман, абал, шарт, мүмкүнчүлүк. [Карасаев 1986: 27]. Араб тилинен кабыл алынган. (ар. hāl) Ал II – ат. Үчүнчү жакты же тарапты билдирүүчү жактама же шилтеме ат атооч (ал, анын, ага, аны, анда, андан).*

Кыргыз тилинде бири-бири менен эч кандай байланышы жок беш башка сөз түркүмүнө кирген беш түшүнүк кур сөзү менен аталып калган. Бул маанилердин эч кайсынысы кур сөзүнүн түрк тилиндеги маанилери менен жалпылыкка ээ эмес. Демек, эки тилдин ортосунда жөн гана фонетикалык жактан дал келип калган сөздөр учурайт

Корутундуда диссертациялык изилдөөдө алынган маселелер боюнча илимий жыйынтыктар берилди.

1.Түркиялык түрк тили менен кыргыз тили тектеш тилдер болгону менен, илимий изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, омонимдер маселеси боюнча бул эки тилде жалпылыктар менен катар бир кыйла айырмачылыктар орун алары аныкталды.

2.Омонимдер ар бир тилдин ички булактарынын жардамы менен жана башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн таасири менен пайда болору аныкталды.

3.Омонимдердин пайда болуш булактары жагынан түрк тили менен кыргыз тилинин ортосунда айырма байкалат. Кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин омонимдердин пайда болуу булактары төрткө бөлүнүп жүрсө (алар: фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, морфологиялык каражаттардын негизинде, көп маанилүүлүктүн негизинде, кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен), түрк тилчилеринин изилдөөлөрүндө алар үчкө гана бөлүнүп, морфологиялык каражаттардын негизинде пайда болчулары иликтөөгө алынбай, көз жаздымда калышы аныкталды.

4.Салыштырылып жаткан эки тилдеги омонимдерди факты-материалдардын негизинде анализ жүргүзүүнүн жана түркологиялык адабияттар менен кеңири таанышуунун натыйжасында омонимдердин пайда болушунун дагы бир булагы тууранды сөздөр экендиги аныкталды.

5.Салыштырылып жаткан тилдерде омонимдер маселеси илимий жактан изилдениш деңгээли боюнча да, практикалык жактан алардын саны боюнча да айырмалуу экендиги аныкталды. Тактап айтканда, бул маселе кыргыз лексикологиясында Р.Бекжанова тарабынан диссертациянын деңгээлинде иштелген болсо, түрк тил илиминде азырга чейин түрдүү пландагы илимий эмгектердин ичинде илимий макалалардын гана деңгээлинде берилип келгендиги аныкталды.

6.Түрк тилдеринде көп маанилүүлүк омонимдерди жаратуучу негизги булактардан болуп саналат. Көп маанилүүлүктөн омонимге айланган сөздөр мурунку убакта кандайдыр бир себептерден улам бир сөздүн маанисинин кеңейишинен жана ал маанилердин ортосундагы байланыштын үзүлүп калышынын негизинде пайда болору аныкталды.

7.Түрк жана кыргыз тилдеринде фонетикалык жактан да, семантикалык жактан да бири-бирине толук дал келген омонимдер бар экени жана алар сан жагынан өтө көп эмес экендиги аныкталды.

8.Эки тилде саналуу гана омонимдердин түгөйлөрү башка тилден кабыл алынганы белгилүү болду.

9.Кайсы бир омонимдер салыштырылып жаткан тилдердин биринде эки түгөйдөн гана болсо, экинчисинде бир нече түгөйлөрдөн тура алары белгилүү болду.

10.Азыркы түрк адабий тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, **ң** тыбышы жок. Ошондуктан кыргыз тилиндеги *калың, шаң, аң* сөздөрү түрк тилинде *kalın, şan, an* формасында болот. Бирок түрк тилинин оозеки формасында да, диалектилеринде да **ң** тыбышы кеңири колдонулгандыктан, жогорку сөздөрдөн жасалган омонимдерди орток омоним катары кароо туура табылды.

11.Түрк тилдеринин төл сөздөрү айрым тыбыштар менен (мисалы: *в, л, р* – *ν, l, r*) башталбашы белгилүү же айрым тыбыштар сөз башында сейрек кездешет (мисалы: *з, н, м* – *z, n, m*). Ошол себептен аталган тыбыштар менен башталган орток омонимдердин саны өтө аз же жок экени аныкталды.

12.Кээде уңгу түрүндө турганда эки тилге орток омоним экенине карабастан, айрым сөздөр сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл алып жаңы сөз жасалганда тыбыштык турпаты өзгөрүлүп, омоним болбой тургандыгы аныкталды.

13.Айрым сөздөр эки тилде тең омоним экени даана болгонуна карабастан, алардын айтылышында бир тыбыштык айырмачылыктан улам омоним катары кабыл алынбай тургандыгы аныкталды.

Диссертация боюнча жарык көргөн илимий макалалар

1. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тилиндеги макал-лакаптарда колдонулган орток омонимдер [Текст] / К. Тузжу // К.Карасаев ат. БГУнун жарчысы. – 2008. - № 4 (13). - 71-74-б.

2. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тилиндеги фразеологизмдерде колдонулган орток омонимдер [Текст] / К. Тузжу // К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университети жана К.Карасаев ат. БГУнун илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты. – 2008. - № 13. – 49-53-б.

3. Тузжу К. Түрк тилиндеги омонимдердин изилдениш деңгээли [Текст] / Тузжу К. // К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университети жана К.Карасаев ат. БГУнун илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты. – 2010. № 17. – 43-45- б.б.

4. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тилин үйрөтүүдө жана тилдер аралык котормодо тузак (калыс эквиваленттер) сөздөр [Текст] / К. Тузжу // “Экинчи эл аралык илимий практикалык котормо жана анын келечеги” аттуу конференциянын материалдарынын жыйнагы. КТУ “Манас”. – 2010. 16-апрель, 414-418- б.

5. Тузжу К. Природа возникновения омонимов в кыргызском и турецком языках [Текст] / К. Тузжу // Казакстан Республикасы Үлттук Гылым Академиясынын Хабарлары -Тил адабият сериясы. -Алматы, 2010. № 2(180) 10-14- б.

6. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тили ортосундагы тил аралык омоним болгон кээ бир сөздөр, алардын эки тилде берилиши жана колдонулушу [Текст] / К. Тузжу // К.Карасаев ат. БГУнун жарчысы - 2010. № 1(16). – 107-110- б.

7. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тилиндеги омонимдердин пайда болуу жолдору [Текст] / К. Тузжу // К.Карасаев ат. БГУнун жарчысы - 2010. № 1(16) – 126-131- б.

8. Тузжу К. Омонимия, омонимияга окшош тилдик кубулуштар. Кыргыз жана түрк тилиндеги жөнөкөй этиштердеги омонимия [Текст] / К. Тузжу // Ж.Баласагын ат. улуттук университетинин жарчысы (спец.выпуск) - 2011, 211-216- б.

9. Тузжу К. Кыргыз жана түрк тилдеринде тууранды сөздөрдүн негизинде пайда болгон омонимдер [Текст] / К. Тузжу // К.Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университети жана К.Карасаев ат. БГУнун илимий-практикалык басылмасы. Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. № 21 – 51-53- б.

Тузжу Керимдин

“Түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин салыштырма лингвистикалык парадигмасы” деген темада 10.02.06. – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багыттоочу сөздөр: омоним, омформа, омограф, омофон, орток омоним, тууранды сөз, лексикалык омоним, грамматикалык омоним, лексико-грамматикалык омоним, алгачкы омонимдер, жарым орток омоним, толук омоним, толук эмес омоним, туунду омоним, тубаса омоним.

Изилдөөнүн объектиси: Түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдер, алардын түрлөрү жана пайда болуу жолдору, орток омонимдер.

Изилдөөнүн максаты: Илимий иштин максаты түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин пайда болуу жолдорун, семантикалык жалпылыктарын жана айырмачылыктарын, түрлөрүн аныктоо. Түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин табиятына жана изилдениш абалына салыштырма планда анализ жүргүзүү; Эки тилдеги омонимдердин пайда болуу жолдорун карап чыгып, жалпылыктарын, айырмачылыктарын аныктоо; Түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин түрлөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Изилдөө ыкмалары: Илимий ишти аткарууда иликтөөгө алынган түрк жана кыргыз тилдеринин иллюстрациялык материалдарына карата анализ синтездик, салыштырма тарыхый, лингвистикалык сыпаттоо методдору колдонулду. Омнимдерге жана алардын түрлөрүнө тиешелүү факты-материалдар (мисалдар) эки тилдеги ар түрдүү көркөм чыгармалардан, публицистикалык адабияттардан, оозеки кептен алынды.

Алынган натыйжалар жана алардын илимий жаңылыгы: Эмгектин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги омонимдердин жалпылыктары менен айырмачылыктары биринчи жолу илимий изилдөөгө алынды. Ошондой эле иште буга чейин түрк тилинде да, кыргыз тилинде да омонимдердин пайда болуу булактарынын бири катары каралбай келген тууранды сөздөрдүн негизинде омонимдик түгөйлөрдүн түзүлүшү конкреттүү мисалдар аркылуу берилди. Үчүнчү бапта түрк жана кыргыз тилдериндеги омонимдердин классификациясынын сунушталышын да иштин жаңылыгы катары баалоого болот.

Колдонуу чөйрөсү: Бул илимий эмгектен Түрк жана кыргыз тилдерин салыштырып изилдөөчүлөр, аталган тилдерди үйрөнүүчүлөр пайдаланса болот. Ошондой эле жогорку окуу жайларында аталган темада атайын тандоо курстарын окутууда колдонсо болот. Жүргүзүлгөн илимий-изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары түрк жана кыргыз тилдеринин лексикалык байлыгына тиешелүү толуктоолорду, тактоолорду алып келүү менен, жогорку окуу жайлары үчүн лексикология боюнча окуу китептерин жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал болуп кызмат кыла алат.

РЕЗЮМЕ

На диссертационное исследование Тузджу Керима на тему “Сравнительно лингвистическая парадигма омонимов в турецком и кыргызском языках” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – по специальности тюркские языки

Ключевые слова: Омоним, омоформа, омограф, омофон, омонимичные параллели, подражательные слова, лексические омонимы, грамматические омонимы, лексико-грамматические омонимы, первичные омонимы, полусовместные омонимы, полные омонимы, неполные омонимы, однокоренные омонимы, новообразованные омонимы.

Объект исследования: Омонимы в турецком и кыргызском языках, их виды и пути образования, омонимичные параллели.

Цель исследования: Цель научной работы заключается в определении образования омонимов в турецком и кыргызском языках, выявлении их сходств и различий, определении видов омонимов; в проведении сопоставительного анализа омонимов в турецком и кыргызском языках и выявления уровня изученности темы; в рассмотрении путей образования омонимов и в выявлении их сходств и различий; в описании семантических различий омонимов в турецком и кыргызском языках.

Методы исследования: В ходе выполнения данной научной работы были использованы следующие методы исследования: сравнительно исторический метод, лингвистический анализ. Факты и материалы (примеры) были собраны из художественных и публицистических литератур в турецком и кыргызском языках а также из устной речи путем сплошной выборки.

Полученные результаты исследования и их научная новизна: В первый раз сходства и различия омонимов в турецком и кыргызском языках с научной точки зрения рассматриваются в рамках сравнения, а также в первый раз на конкретных примерах подражательные слова рассматриваются как один из новых путей образования омонимов. В третьей главе работы предложена классификация омонимов в турецком и кыргызском языках, что также является новизной данной работы.

Область применения: Данная работа может быть использована при сопоставительном исследовании турецкого и кыргызского языка, при изучении вышеуказанных языков. Помимо этого работа может быть использована при проведении специальных курсов по данной теме в высших учебных заведениях в качестве пособия. Полученные результаты могут послужить ценными источниками информации при составлении словарей и пособий по лексикологии.

RESUME

Tuzcu Kerim

“Comparative linguistic paradigm of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages”

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of Candidate of Philological Sciences. Specialty 10.02.06- Turkic languages

Key words: Homonym, homform, homograph, homophone, homonymic parallels, onomatopoeia, lexical homonyms, grammatical homonyms, lexico-grammatical homonyms, primary homonyms, half joint homonyms, full homonyms, partial homonyms, cognate homonyms, newly formed homonyms.

Object of research: Homonyms in Turkish and Kyrgyz languages, their types and ways of formation, homonymic parallels.

Goal of dissertation: The goal of this research is to determine the formation of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages, to reveal their similarities and differences, to identify the types of homonyms by conducting a comparative analysis of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages and identifying the level of the subject's investigation; to determine homonyms' similarities and differences taking into consideration the ways of their formation; to describe semantic differences of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages.

Methods of research: In the process of performing this paper such methods as comparative historical method, linguistic analyses have been used. Facts and materials (examples) were selected from belles-letters and publicistic literature in Turkish and Kyrgyz languages, and also from colloquial language by continuous sampling method.

Results of the research and scientific novelty: The similarities and differences of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages from the scientific point of view are examined under comparison for the first time, it is proved that onomatopoeia are considered to be one of the new formation ways of homonyms on concrete examples for the first time. In Chapter 3 of this research classification of homonyms in Turkish and Kyrgyz languages is suggested which is also considered to be the novelty of this research.

Range of application: This research may be used in comparative study of Turkish and Kyrgyz languages as well as learning these languages. Besides that, the research may be used in conducting special courses on this specific subject at higher education institutions as manual. The results obtained might serve as a valuable information resource in writing dictionaries and manuals on lexicology.

ТУЗЖУ КЕРИМ

**ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ОМОНИМДЕРДИН
САЛЫШТЫРМА ЛИНГВИСТИКАЛЫК ПАРАДИГМАСЫ**

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы